

Олена Федорчук
(Львів)

БІСЕРНИЙ ДЕКОР УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ОДЯГУ: ДАВНІ ТА СУЧАСНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Однією з прикмет сучасного українського народознавства стала поява цілої низки наукових праць, присвячених певним явищам народного мистецтва. Поглиблене студювання універсальних та унікальних рис різних видів народної творчості, апробація його результатів у монографічних виданнях становить неабияку цінність для поступу сучасного мистецтва.

Вагому ділянку народної творчості, багату на художні ідеї, становить традиція бісерного декору українського народного одягу XIX – першої половини XX ст. Знання художнього спадку українських майстрів бісерних виробів є особливо корисним для сучасних дизайнерів одягу, які дедалі частіше звертаються до бісеру як до оригінального багатообіцяючого декоративного матеріалу.

Високохудожні народні вироби з бісеру XIX – першої половини XX ст., головню із західних теренів України, засвідчують існування розвиненої традиції, що мала багате на локальні відзнаки самотутнє обличчя. У XIX ст.

українські народні майстри використовували бісер для виготовлення накладних оздоб, а згодом – на рубежі XIX–XX ст. – його стали також широко вживати для вишивання компонентів одягу. У селах Північної Буковини, Покуття та Гуцульщини традиція вишивання бісером затрималася довше – до 1970–1980-х років; в окремих осередках цього ареалу маємо змогу спостерігати її дотепер (у законсервованому вигляді або значно збідненому варіанті).

Використання бісеру для оздоблення української народної ноші – явище мистецтва, відоме багатьом дослідникам. До вивчення кола наукових проблем, пов'язаних із бісерним декором українського народного одягу, уже долучилося чимало мистецтвознавців та етнографів. Проте достатньо опрацьованими є лише окремі питання – ареалу, технології та типології накладних прикрас; водночас майже невідомою науковцям цариною народної творчості поки що залишилася вишивка бісером компонентів вбрання. Так само недостатньо вивчені важливі для практики су-

часних митців особливості орнаментальної структури українських народних бісерних творів – накладних прикрас та вишитих бісером компонентів одягу. Не простудійовані національні, тим паче локальні, відзнаки засобів художньої виразності, якими користувалися у своїй практиці українські майстри. З огляду на стан і завдання дослідження проблемних питань традиції бісерного декору українського народного одягу, неабияке значення мають джерела, що складають три великі групи: писемні, зображальні та речові.

Відправну позицію наукової розвідки про традицію бісерного декору українського народного одягу становлять писемні джерела. До них зараховуємо літературні згадки про бісерне оздоблення народного одягу, що стали з'являтися з другої третини ХІХ ст. у працях зачинателів народознавчої науки. Описовість, відсутність художнього аналізу бісерних творів переконують, що цей пласт публікацій у мистецтвознавстві слід розглядати саме як писемні джерела, а не історіографічний корпус.

Перші писемні згадки про українські прикраси з бісеру вміщує публікація Якова Головацького «О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии» (1877). Дослідник занотував, що на Західному Поділлі в с. Гермаківка Чортківського повіту (нині – Борщівський р-н Тернопільської обл.) дівчата й молодіці носили на шиї «силянки» з бісеру в поєднанні з кількома десятками разків скляних намистин і природних коралів¹. Такі самі дівочі прикраси з бісеру для шиї та голови Я. Головацький зафіксував на Гуцульщині та на Покутті². Прикраси з бісеру на Покутті та Західному Поділлі спостерігав польський дослідник Оскар Кольберг, який згадував про них у праці «Pokusie» (1882)³.

Про бісерні оздоби в українців писав Іван Франко. Зокрема, в описі Етнографічної виставки в Тернополі 1887 року повідомляється про значну кількість експонованих на ній покутських герданів з коротким описом останніх⁴. Згодом І. Франко у своєму літературно-науковому звіті «Етнографічна експедиція на Бойківщину» (1905) зафіксував побутування прикрас із бісеру в с. Лютовиська на Старосамбірщині⁵. Автор подав короткий опис «драбинки», що є оздобою одягу деяких районів Бойківщини⁶.

Інформацію про прикраси зі скла та бісеру подає Володимир Шухевич у монографії «Гуцульщина» (1899). Автор називає такі оздоби

обов'язковим атрибутом святкового вбрання молодих гуцулок⁷.

Не оминув увагою народні вироби з бісеру Хведір Вовк. У праці «Етнографічні особливості українського народу» (1916) в переліку нашійних прикрас, поширених в Україні, він назвав «силянку» («гирдан», «гирдяник», «ланка», «очко», «дробинка», «лучка», «галочка», «згардочка», «пупчики» тощо), яка, за його спостереженням, була найбільше знаною в Галичині⁸.

Серед коротких повідомлень – опис гердана із с. Вільховець Борщівського району на Тернопільщині, що його вмістив польський етнограф Казимир Мошинський у дослідженні «Kultura ludowa slowian»⁹.

Згадку про «оригінальну і зовсім несподівану» дівочу нашійну оздобу із західних земель України – «дробинку», що теж може мати місцеві назви «лучка», «голочка», «ланка» і «силянка», – уміщено в етнографічному нарисі Олекси Воропая «Звичаї нашого народу»¹⁰.

До групи писемних джерел ХІХ–ХХ ст. належать також каталоги виставок, музейних колекцій, інвентарні книги музеїв та архівні матеріали, серед них – звіти мистецтвознавчих експедицій, особливо ті, що здійснювалися дослідниками народного одягу.

Перелічені писемні джерела фіксують ареали та окремі осередки традиції бісерних оздоб, занотовують автентичні назви окремих виробів, зрідка тлумачать призначення тих чи інших прикрас, описують деякі з них. Але для здійснення об'єктивного мистецтвознавчого дослідження цього замало – бракує візуальної інформації, яку можна відтворити, досліджуючи зображальні джерела, а ще краще – самі твори (речові джерела).

Щодо зображальних джерел, то їх так само, як і літературних згадок, небагато; вони висвітлюють явище бісерного оздоблення українського народного одягу лише конспективно. Водночас зображальні джерела, порівняно з літературними, для мистецтвознавчого дослідження є інформативно вагомішими.

Виключною документальністю відзначається підгрупа фотоджерел. Найдавнішу фотоінформацію про бісерне оздоблення українського народного одягу зберігають світлини, зроблені п. Дуткевичем для Коломийської етнографічної виставки 1880 року. На замовлення організаційного комітету виставки фотограф виконав альбом (у двох примірниках), до якого ввійшли світлини з краєвидами та «гуцульські й покутські типи»¹¹.

Добре відомими українським дослідникам є світлини, що експонувалися на Тернопільській виставці 1887 року. Нині вони зберігаються в Ілюстративному фонді бібліотеки Інституту народознавства НАН України¹². Серед світлин з «народними типами» переважають групові зображення селян, вбраних у святковий одяг, щедро доповнений різноманітними прикрасами, зокрема з бісеру. Зафіксовані типи мають підписи з назвами сіл, з яких вони походять.

На світлини вбраних у повсякденний та святковий одяг українських селян натрапляємо у вже згаданих працях В. Шухевича¹³, І. Франка¹⁴, Хв. Вовка¹⁵.

Значний масив фотографій, часто дубльованих і розмножених, що належать до різного часу та до різних добірок (нерідко без належних підписів), зберігається в бібліотечних фондах, зокрема, державних музеїв. Багато таких світлин (частина з яких має скляні негативи) успадкував від Музею художньої промисловості та НТШ Інститут народознавства НАН України у Львові.

Особливе значення в українському мистецтвознавстві має вісімнадцятитомний альбом «Україна й українці» з фондової збірки Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара». Альбом, укомплектований І. Гончарем у 1950–1980-х роках за територіальним принципом, становить понад 1300 аркушів формату А-3, на яких розміщено належно атрибутовані світлини та мальовані зображення творів декоративного мистецтва. Завдяки історико-етнографічному альбому І. Гончара вдалося встановити кілька осередків побутування бісерних оздоб з околиць Київського Полісся та Середнього Подніпров'я, що не зафіксовані в жодному іншому джерелі. Нині багаторічна праця І. Гончара стала широковідомою українському загалу завдяки її опублікуванню¹⁶.

На низку фотоджерел натрапляємо в альбомному виданні «Українське народне мистецтво. Вбрання». Публікація вміщує зроблені в середині ХХ ст. світлини народного одягу, доповненого прикрасами з бісеру, з Тернопільської, Івано-Франківської та Львівської областей¹⁷.

Серед новітніх альбомних видань окремої уваги заслуговує праця Ірини Свйонтек «Вишивки Карпат»¹⁸. Ініціативна шанувальниця українських традицій, постійна учасниця фестивалів народної культури збрала та опублікувала значну добірку світлин, що фіксують збережені традиції та сучасні тенденції

в моделюванні й оздобленні етнічного одягу українців.

До зображальних джерел належать також твори образотворчого мистецтва. Українських селян малювали Юрій Глогівський, Василь Тропінін, Корнило Устиянович, Теофіл Копистинський, Іван Труш, Осип Курилас, Олекса Новаківський, Модест Сосенко, Олена Кульчицька, Антін Манастирський, Юліан Панькевич та інші художники.

У справі фіксації українських народних прикрас з бісеру найбільшим є внесок відомої львівської мисткині й етнографа – Олени Кульчицької, яка впродовж кількох десятиліть вивчала й ретельно замальовувала народний одяг українських селян. Працюючи на посаді наукового співробітника Українського державного музею етнографії та художнього промислу у Львові, художниця виконала багато акварелей документальної вартості, звернувши пильну увагу на прикраси народного вбрання західних теренів України. Створена нею низка акварельних малюнків згодом була опублікована в альбомному виданні «Народний одяг західних областей УРСР»¹⁹. Зокрема, оздоби з бісеру О. Кульчицька зафіксувала в ансамблях строю с. Нижня Яблунька Турківського району Львівської області та с. Команьче неподалік Сянока²⁰.

Пензлю О. Кульчицької належать також акварелі серії «Весілля в селі Лолин», що нині зберігаються у фонді плаката Музею етнографії та художнього промислу ІН НАНУ²¹. У цих роботах О. Кульчицька закарбувала автентичну красу лолинського народного вбрання та його прикрас, зокрема, розкішних бісерних криз.

Ще одну підгрупу зображальних джерел становлять графічні роботи. Серед найдавніших – кольорові рисунки герданів, розміщені у збірці української народної орнаментики «Взори промислу домашнього»²². Чотирнадцять бісерних оздоб, що їх зібрав Людвік Вербіцький, подані у зручних для відтворення графічних схемах. Проте уміщені тут твори не атрибутовані – автор видання не вказує ані осередку їх виготовлення, ані їх місцевих назв.

Опрацювання корпусу зображальних джерел дозволяє скласти деяке уявлення про декоративні особливості накладних бісерних прикрас. Однак неможливим є аналіз компонентів народного одягу, оздоблених вишивкою бісером, бо ці твори майже не відображені у вказаних джерелах.

Найціннішими для об'єктивного мистецтвознавчого дослідження стали речові

пам'ятки: українські прикраси з бісеру та вишитий бісером одяг із фондів колекцій державних художніх та етнографічних музеїв Києва, Івано-Франківська, Львова, Рівного, Санкт-Петербурга, Тернополя, Ужгорода, Чернівців, Чернігова, Борщева й Чорткова Тернопільської області, Коломиї Івано-Франківської області, Самбора Львівської області, низки сільських музеїв та твори, що перебувають у приватних колекціях. Серед приватних найвагомішими є збірки Ольги Колодій (м. Філадельфія, США), Івана Снігура (м. Чернівці), Івана Гречка (м. Львів), Оксани Тріски (м. Львів), Валентина Шура (м. Чернігів).

Кожна державна та приватна колекція є унікальною з огляду на те, як вона була укомплектована та коли, звідки, яким чином і які твори до неї потрапили. Так, найдавніші експонати зберігаються у фондах Музею етнографії та художнього промислу ІН НАН України (м. Львів). Раритетом МЕХП є таблиці із взірцями покутських герданів XIX ст., які, щоправда, колись були частиною великої колекції Єроніми Озаркевич²³. Ці твори наприкінці XIX – на початку XX ст. неодноразово експонувалися на сільськогосподарських та етнографічних виставках у Відні, Празі, Кракові, Львові, Коломиї, Чернівцях, Тернополі та інших містах²⁴. Відзначимо також, що з усіх існуючих державних колекцій найповніше творчість народних майстрів заходу України представляє саме збірка бісерних оздоб МЕХП ІН НАНУ. Проте суттєвим недоліком цієї колекції є відсутність належної паспортизації більшості пам'яток.

Великою та порівняно добре атрибутованою є колекція Національного музею народної архітектури та побуту України (м. Київ), що почала укомплектовуватися досить пізно – у середині XX ст. Проте це одна з небагатьох державних збірок, що володіють унікальними бісерними прикрасами з Полісся.

Значний науковий інтерес становить колекція українських бісерних оздоб, яка зберігається у фондах Російського етнографічного музею (м. Санкт-Петербург). Її основу складають пам'ятки початку XX ст., які зібрали Хведір Вовк (1904, 1905, 1908 рр.) та Кость Широцький (1909, 1912 рр.)²⁵. Колекція українських прикрас з фондів Російського етнографічного музею є набагато меншою за збірку, наприклад, МЕХП ІН НАНУ, проте вона має паспортизовані пам'ятки. Візуальне дослідження окремих творів дозволяє, користуючись методом аналогії, здійснювати атрибуцію безіменних артефактів початку XX ст.

Серед приватних колекцій окремої уваги заслуговує збірка чернівчанина Івана Снігура, що нараховує кілька сот творів – усі з Північної Буковини. На жаль, експонати не каталогізовані, а колекціонер не завжди може пригадати назву села, з якого походить той чи інший виріб. Водночас для дослідження декору буковинських творів з бісеру ця збірка, одна з найбільших, є неоціненною. По-своєму унікальна й невелика колекція бісерних прикрас та вишитого бісером одягу, яку зібрав львів'янин Іван Гречко. Серед раритетів – західноподільські гердани XIX ст., а також буковинські сорочки, вишиті бісером. Приватну колекцію Ольги Колодій вирізняє широкий пласт різних типів бісерних оздоб XIX–XX ст. з усіх околиць західноукраїнського регіону.

Окрім як у колекціях, прикраси з бісеру та вишитий бісером одяг ще можна розшукати в колишніх осередках побутування цих виробів. Такі пошуки проводяться під час щорічних комплексних мистецтвознавчих експедицій, що здійснюються відділом народного мистецтва Інституту народознавства НАНУ. У результаті цілеспрямованої пошукової роботи створюється база даних з фото-, а також аудіоджерел. Ці матеріали формують належним чином атрибутовану джерельну базу дослідження бісерного декору українського народного одягу.

Завдяки польовим розвідкам вдається відшукати відповіді на низку запитань з історії, технології, типології та художніх відзнак творчості народних майстрів. Саме польові матеріали дозволяють вибудувати цілісну картину традиції бісерного декору українського народного одягу. Інформація, добута в ході опитування респондентів, уможливує реконструкцію мистецького явища, правдиве тлумачення відомостей (нерідко фрагментарних), що накопилися при вивченні давнішніх писемних, зображальних та речових джерел.

Примітки

¹ Головацький Я. О народной одежде и убранстве Русинов или Русских в Галичине и северо-восточной Венгрии / Я. Головацкий. – С.Пб., 1877. – С. 60.

² Там само. – С. 73.

³ Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny : w 4 cz. / O. Kolberg. – Kraków : Drukarnia Uniwersyte-tu Jagiellonskiego, 1882. – Cz. 1. – S. 35–49.

⁴ Франко І. Я. Етнографічна виставка у Тернополі / І. Я. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 46. – С. 479.

⁵ Франко І. Я. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Я. Франко // Франко І. Я. Зібрання

творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 36. – Кн. 1. – С. 68–99.

⁶ Там само. – С. 91.

⁷ *Шухевич В.* Гуцульщина. Ч. 1, 2 / В. Шухевич. – Репринтне відтворене видання 1899 року. – К. : Верховина, 1997. – С. 150, 156.

⁸ *Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу / Хв. Вовк // Студії з української етнографії та антропології / упорядкув. Ю. Іванченка. – К. : Мистецтво, 1995. – С. 130.

⁹ *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian / K. Moszyński. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1929. – Cz. I : Kultura materialna. – S. 217–218.

¹⁰ *Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : у 2 т. / О. Воропай ; відповідальний за випуск С. І. Білокінь. – К. : МВП Оберіг, 1991. – Т. 2. – С. 315.

¹¹ *Туркавський М.* Етнографічна виставка Покуття в Коломиї / М. Туркавський ; пер. з пол. А. Б. Ємчук, вст. ст. канд. філол. наук М. М. Васильчука. – Коломия : Народний дім, 2004. – С. 27.

¹² ІФБ ІН, ЕП-10608–10655.

¹³ *Шухевич В.* Гуцульщина...

¹⁴ *Франко І. Я.* Етнографічна експедиція на Бойківщину...

¹⁵ *Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу...

¹⁶ Україна й українці: історико-етнографічний мистецький альбом Івана Гончара (Галичина,

Буковина). – К. : УЦНК «Музей Івана Гончара», Оранта, 2007. – 304 с. : іл.

¹⁷ Українське народне мистецтво. Вбрання / під заг. ред. К. Г. Гуслистого. – К. : Держ. вид-во образотв. мистец. і муз. л-ри УРСР, 1961. – 327 с. : іл.

¹⁸ *Свійонтек І.* Вишивки Карпат. Альбом : у 2 т. / І. Свійонтек. – Івано-Франківськ : Народне мистецтво, 2004–2005.

¹⁹ *Кульчицька О. Л.* Народний одяг західних областей УРСР / О. Л. Кульчицька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 74 табл.

²⁰ Там само. – Табл. 43, 70.

²¹ *Сенів І. В.* Творчість Олени Львівни Кульчицької / І. В. Сенів. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 162; МЕХП ЕП-83462, ЕП-83621–83625.

²² *Вербіцький Л.* Взори промислу домашнього / Л. Вербіцький. – Л. : Музей міського промислу, 1889. – Серія Х. – 12 табл.

²³ Єроніма Озаркевич (1865–1937 рр.) – наймолодша донька громадсько-культурного діяча і письменника, священика, засновника й організатора українського театру в Галичині – Івана Озаркевича.

²⁴ *Скворій Р.* Озаркевичі / Р. Скворій // Бойки. – 1995. – № 1–3. – С. 34.

²⁵ Украинцы XIX–XX вв. : каталог-указатель этнографических коллекций. – Ленинград : ГМЭ народов СССР, 1983. – 64 с.